

Rapport Retrospectieve case study Schatten van Mensen

Floor Spijkers
DieGem working paper
Juli 2015

Draft only. Please do not cite without permission.

www.solidariteitdiversiteit.be

Met steun van IWT – Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie

HoGent

LUCA

Inhoudstafel

1. Inleiding	3
2. Schatten van Mensen	4
De bredere context	4
De case	5
3. Diversiteit	9
4. Interpersoonlijke praktijken van solidariteit	12
5. Burgerschapspraktijken	14
6. Bronnen van solidariteit	17
6.1. Ontmoeting	17
6.2. Gedeelde waarden en normen.....	20
6.3. Interdependentie	21
6.4. Strijd	22
7. Plaats	23
8. Leerprocessen	27
Verbindende dynamiek	27
Onderbrekende dynamiek.....	30
9. Solidariteit in spanningsvelden	33
9.1. Universalistisch – particularistisch	33
9.2. Consensus – conflict	34
9.3. Economisch – cultureel	34
9.4. Afstand-nabijheid	35
9.5. Onderhandelbaar – (niet)onderhandelbaar.....	35
10. Besluit	36
Bibliografie	37
Geanalyseerde documenten	37
Lijst geïnterviewden	37

1. Inleiding

In het DieGem onderzoek zoeken we naar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Anders dan bij heersende en structurele vormen van solidariteit binnen de context van een natiestaat zoeken wij naar nieuwe vormen van solidariteit op plaatsen waar mensen van diverse afkomst elkaar tegenkomen: op de werkvloer, in de woonomgeving, op school, in de sportclub, het jeugdhuis, enz. Onze hypothese is dat de betrokkenen op deze plaatsen leren omgaan met culturele diversiteit en aangezet worden om burgerschapspraktijken op te zetten die leiden tot innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Om deze hypothese te testen, zetten we 32 case studies op. Dit rapport vat de resultaten van één van die case studies samen: het schatten van mensen project in Brussel.

‘Schaten van mensen’ was een experimenteel project in Brussel rond immaterieel cultureel erfgoed in verschillende culturele gemeenschappen. Het was een initiatief van de Erfgoedcel Brussel in nauwe samenwerking met Vormingplus Citizenne. Het project startte in oktober 2013 en eindigde met een projectweek in juni 2014. Om een breed publiek te sensibiliseren over immaterieel erfgoed, werden ambachtslieden en podiumkunstenaars in de kijker gezet. Zij werden schatten genoemd. Elke schat werd door een zogenaamde ‘schattenjager’ geïnterviewd. Een fotograaf maakte ook een foto. Schatten van mensen was een experimenteel project van tijdelijke duur. Hierdoor kwamen vooral lichte vormen van solidariteit gericht op het delen van tijd, passie en kennis aan de oppervlakte.

De onderzoekster was betrokken bij het project vanaf januari 2014. Zij was als schattenjager aanwezig bij het ontmoetingsmoment met de schatten van BON (Brussels onthaalbureau inburgering), de feestelijke presentatie van de publicatie en drie activiteiten van de projectweek. Naast informele gesprekken tijdens de observaties werden in totaal 11 interviews afgenomen met verschillende betrokkenen: de twee projectleiders van de Erfgoedcel Brussel en van Citizenne, twee projectpartners van Tapis Plein en BON, vier schatten en drie schattenjagers (zie appendix voor een gedetailleerde lijst). Het gros van de interviews vond plaats na afloop van het project, tussen juli en oktober 2014. Naast participerende observatie en interviews werd informatie verzameld door analyse van beschikbare documenten zoals vergaderverslagen, een projectevaluatie en een publicatie. Tevens werden verschillende online bronnen geraadpleegd. Een volledig overzicht van de geanalyseerde documenten is te vinden in de appendix.

Bij de methodologie horen drie kanttekeningen. Ten eerste waren de geïnterviewden vooral van Belgische of Nederlandse origine. Dit is een tekortkoming in onderzoek naar solidariteit in diversiteit. Door deelname aan het ontmoetingsmoment en informele gesprekken met de BON-schaten werd dit deels gecompenseerd. Een tweede kanttekening is dat de fotografen niet zijn meegenomen in het onderzoek. Die keuze is gemaakt omdat er geringe uitwisseling was tussen hen en de overige deelnemers. Ten derde bleek bij het moment van terugkoppeling dat de publicatie, bestaande uit affiches met voorop een foto van de schat en achterop het verhaal van de schattenjager, als tentoonstelling langs verschillende Brusselse organisaties reisde. Aangezien dit pas gebeurde na het afronden van het onderzoek is er niet gekeken naar de impact hiervan.

Tot slot nog een woord van dank aan de betrokken personen van Tapis Plein, Erfgoedcel Brussel en Citizenne en aan de andere geïnterviewden voor hun openhartige medewerking aan het onderzoek.

2. Schatten van Mensen

De bredere context

Om het project schatten van mensen te kunnen kaderen wordt hier de bredere context van immaterieel cultureel erfgoed geschetst. Een belangrijke gebeurtenis hierbinnen was de UNESCO 'Conventie voor het borgen van immaterieel cultureel erfgoed' in 2003. De conventie is een aanvulling op de UNESCO conventie van 1972 die ging over het beschermen van cultureel en natuurlijk werelderfgoed zoals landschappen en monumenten (www.immaterieelerfgoed.be). De conventie van 2003 erkende dat cultureel erfgoed niet enkel gaat over tastbare zaken, maar ook over niet-tastbare. Immaterieel cultureel erfgoed omvat bijvoorbeeld ambachten, podiumkunsten, orale tradities, rituelen en traditionele kennis van de natuur. Een begrip dat kadert binnen de 2003 Conventie is *Living Human Treasures (LHT)*. LHT zijn mensen die kennis en vaardigheden bezitten om bepaalde vormen van immaterieel cultureel erfgoed uit te dragen en zo in stand te houden (www.unesco.org). De kennis en vaardigheden zijn overgedragen van generatie op generatie en LHT zijn dan ook van fundamenteel belang voor het in stand houden van immaterieel cultureel erfgoed.

UNESCO heeft een programma rond LHT. In verschillende landen (o.a. Japan, Frankrijk, Verenigde Staten) zijn er programma's ontwikkeld die deze mensen ondersteunen in de uitoefening van hun kennis en kunde. In Vlaanderen bestaat dergelijk programma (nog) niet. Dit noopte een aantal erfgoedorganisaties er toe om de handen in elkaar te slaan en samen een werkingslijn hier rond op te zetten (www.tapisplein.be).

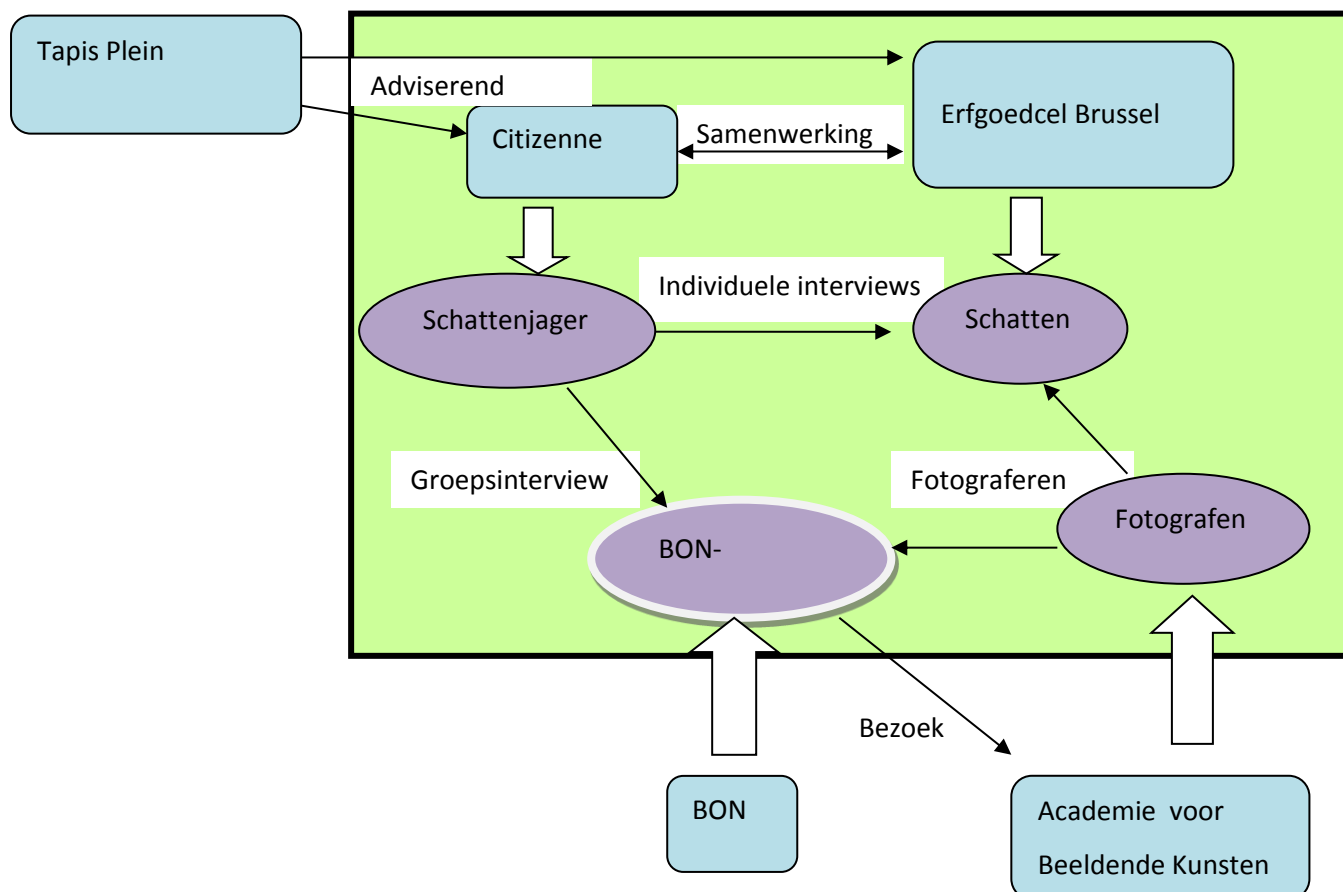
Een eerste stap hierin werd gezet door de opstart van het traject schatten van*in mensen. Het traject begon nadat FARO (Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed) in contact kwam met Alan Govenar, een fotograaf die in de Verenigde Staten portretten had gemaakt van mensen die meester zijn in een ambacht of podiumkunst. Hij kwam naar België en in samenwerking met Tapis Plein en andere erfgoedorganisaties werd in 2010 een Vlaams project opgezet rond schatten van*in mensen. Tapis Plein bereidde het schatten van*in mensen project verder uit en startte een onderzoek met als doel beleidsaanbevelingen te doen. Er werd een stuurgroep samengesteld bestaande uit verscheidene erfgoedorganisaties en er werd een projectmedewerker aangeworven die in 2013 een praktijkonderzoek startte naar schatten in ambachten en podiumkunsten. Eén van de doelen van dit onderzoek was om aanbevelingen te doen aan de minister om een programma rond immaterieel cultureel erfgoed te ontwikkelen in Vlaanderen.

Uit het onderzoek kwamen een aantal noden van schatten naar voren. Eén van de problemen zit in de opleidingen voor ambachten. Daar schrijven zich relatief weinig mensen voor in. Er zijn vaak ook quota voor het aantal leerlingen dat bij een opleiding ingeschreven moet zijn om subsidie voor de opleiding te krijgen. Dit betekent dat veel ambachtopleidingen verdwijnen. Daarnaast kwamen er economische noden naar boven. Handwerk is vaak erg arbeidsintensief waardoor de prijs van de producten hoger wordt. Er zijn ook amper organisaties die de belangen van ambachtslui behartigen. Daardoor kunnen ze moeilijk wegen op beslissingen in b.v. de onderwijssector.

Eén van de organisaties die deel uitmaakt van de stuurgroep is de Erfgoedcel Brussel. Via betrokkenheid bij het bredere schatten van*in mensen traject kwam de Erfgoedcel Brussel op het idee om een experimenteel project rond schatten op te zetten in Brussel. Dit project noemden zij 'Schatten van mensen'. Dit project staat relatief op zichzelf, maar via de Erfgoedcel Brussel en Tapis Plein is er wel kennisuitwisseling tussen dit project en het schatten van*in mensen traject. Dit rapport is gebaseerd op case onderzoek binnen het Brusselse Schatten van mensen project.

De case

Onderstaande figuur geeft een schematisch overzicht van de betrokken organisaties (blauw) en de deelnemersgroepen (paars) in het project (groen). De dikke pijlen geven aan door welke organisaties de deelnemers in het project zijn gebracht.

Het schatten van mensen project in Brussel is ontstaan op initiatief van Erfgoedcel Brussel. Het doel van het project was enerzijds om een breed publiek in Brussel te sensibiliseren rond ambachten en podiumkunsten en anderzijds om samen te werken met verschillende culturele gemeenschappen in Brussel en verbondenheid tussen die gemeenschappen te stimuleren.

Al vroeg in het traject ontstond een samenwerking met Citizenne. De twee organisaties vulden elkaar goed aan doordat de Erfgoedcel expertise heeft op het gebied van erfgoed en Citizenne expertise heeft op het gebied van werken met mensen in de stad. De Erfgoedcel Brussel en Citizenne worden

in dit rapport omschreven als de projectleiders. De Erfgoedcel Brussel was de initiatiefnemer van het project. Zij zocht de schatten en legde contact met andere organisaties zoals Citizenne, Tapis Plein en BON. Citizenne kwam er in eerste instantie bij om een traject af te leggen met de schattenjagers, de mensen die de schatten interviewen. Zij organiseerde drie workshops, intervisiemomenten en een reeks activiteiten voor een breder publiek.

Daarnaast waren er een aantal projectpartners, zoals Tapis Plein die langs de zijlijn betrokken waren. Zij dachten mee over de inhoud en vormgeving van het project en waren aanwezig op een aantal contactmomenten. Het project was experimenteel van opzet en gaandeweg werden ideeën aangepast en gecreëerd. De uiteindelijke output van het project was een publicatie waarin de schatten geportretteerd zijn in woord en beeld. Het project werd grotendeels gefinancierd door de Erfgoedcel Brussel, maar de projectweek werd door Citizenne gefinancierd.

De twee belangrijkste groepen deelnemers in het project waren de schatten en de schattenjagers. De schatten werden gezocht door de Erfgoedcel Brussel door een oproep te verspreiden onder organisaties die zich in hun netwerk bevonden. Uiteindelijk hebben 12 schatten meegedaan aan het project. Het merendeel waren schatten in ambachten. Zij deden onder andere mee omdat ze het belangrijk vonden dat er aandacht was voor hun ambacht en om collega ambachtslui te ontmoeten.

Eén van de organisaties die de Erfgoedcel contacteerde in de zoektocht naar schatten was het Brussels onthaalbureau voor inburgering (BON). Een medewerker van BON werd projectpartner en bracht een 11-tal schatten in het project. Zij was aanwezig bij de activiteiten met de BON schatten en faciliteerde daarin door bijvoorbeeld tolken mee te brengen. Deze schatten deden vooral mee omdat ze relatief nieuw zijn in België en niet goed weten hoe, waar en op welke manier ze hun kunstvorm kunnen uitoefenen in België. Er was onder veel van de BON-schatten een sterke behoefte aan informatie hierover en aan het opbouwen van een netwerk. In dit rapport worden BON-schatten als aparte groep vermeld, omdat zij een ander traject volgden in het project dan de andere schatten.

Om het verhaal van de schatten publiek te maken werd gezocht naar schattenjagers. Citizenne vond hen via een oproep en via hun netwerk. Schattenjagers deden twee dingen om het verhaal van de schat publiek te maken: zij interviewden de schat en schreven dit uit tot een verhaal voor in de publicatie. Er deden in totaal een tiental mensen mee als schattenjager. Een aantal van hen kenden elkaar via een cursus creatief schrijven. Redenen voor schattenjagers om mee te doen waren onder andere interesse in ambachten, interesse in schrijven, andere Brusselaars leren kennen en enthousiasme over de werking van Citizenne.

Fotografen vormden een derde groep die bij het project betrokken waren en. In een zoektocht naar manieren om de schatten in beeld te brengen werd contact gelegd met een docent aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Anderlecht. Die had interesse in het project en gaf zijn studenten fotografie de opdracht om een schat te fotograferen. Hun foto's werden opgenomen in de publicatie.

Na een aantal maanden voorbereiding ging het project van start met een ontmoetingsmoment op 24 oktober 2013. Daarop waren voornamelijk schattenjagers en schatten van BON aanwezig. De andere schatten waren wel uitgenodigd, maar in praktijk bleek dat slechts één van hen aanwezig was. Waarom er niet meer schatten waren, is onduidelijk.

Op het ontmoetingsmoment bleek ook dat het niet zou lukken om met de schatten van BON het volledige traject af te leggen. Hier waren twee redenen voor. Ten eerste was er een grote taaldiversiteit onder de BON-schatten. Het idee van het project was om een schattenjager een schat te laten interviewen, maar de taalverschillen tussen de BON-schatten en de schattenjagers vormden hiervoor een barrière. De schattenjagers waren in eerste plaats Nederlandssprekend terwijl de schatten van BON niet of nauwelijks Nederlands spraken. Gezien de diepte en het specifieke onderwerp van het interview zagen de meeste schattenjagers het niet zitten om in een andere taal dan Nederlands te interviewen. Er werd daarom besloten om de schatten van BON door een aantal schattenjagers tegelijkertijd te laten interviewen. Hierbij werd gewerkt met tolken, tekeningen en meerdere talen.

Daarnaast waren veel van de BON schatten niet het type schat dat de projectleiders initieel voor ogen hadden: een meester in ambacht of podiumkunst met traditionele kennis. Er was bijvoorbeeld een schilder en een naaister bij. Dit had waarschijnlijk te maken met de korte tijd die er was om de schatten te vinden en de mogelijk verschillende manieren waarop het project is uitgelegd en vertaald naar partners en deelnemers. In de poging het project uit te leggen is omwille van vertalingen en cultureel verschillende ideeën over de betekenis van erfgoed het aspect erfgoed wellicht niet altijd overgekomen zoals de initiatiefnemers dat bedoelden. Desalniettemin wilden de initiatiefnemers de schatten van BON graag bij het project betrekken. Omdat de taaldiversiteit extra tijd en middelen vergde die binnen het bestek van het project niet voorhanden waren, is uiteindelijk besloten een zijtraject met hen op te zetten. Dit was meer afgestemd op de behoeften van de schatten van BON, o.a. door een bezoek aan de Academie voor Beeldende Kunsten te organiseren.

In de maanden na het ontmoetingsmoment volgden de schattenjagers in groep drie workshops van Citizenne over erfgoed en mensen op verhaal brengen. De eerste workshop was gericht op de betekenis van erfgoed:

“We zijn eigenlijk gestart met een doos vol voorwerpen. We zijn eerst gaan kijken naar erfgoed in je eigen leven, wat is dat eigenlijk allemaal? Om op die manier de schattenjagers te laten aanvoelen van kijk, daarover gaat het. Als we het hebben over erfgoed, traditie, ambacht, dat zijn zo tastbare dingen waar naar we op zoek zijn. En het helpt dan ook heel erg om mensen uit te nodigen om zich te verplaatsen in dat perspectief. En dat werkte wel. Dat eerste moment was echt een verkennend gesprek over erfgoed en wat erfgoed is in hun eigen leven. En wat dat je meeneemt uit vorige generaties en wat je graag over draagt aan volgende generaties. Maar evenzeer, waar ligt de passie van mensen, waar zit de kunde en kennis.” (projectleider2)

De tweede workshop ging over gesprekstechnieken. De laatste workshop was gericht op het zoeken van een match tussen schattenjager en schat. De schatten werden voorgesteld aan de hand van een profiel en schattenjagers kozen dan een schat. Ze bezochten die schat vervolgens individueel voor een interview. In één geval waren de interviewers met twee. De interviews waren gericht op het ambacht of podiumkunst van de schat en de tradities die daarin een rol spelen. De interviews waren eenmalig, maar wel vaak lang en persoonlijk. De schattenjagers werkten het interview uit en verwerkten het tot een verhaal niet groter dan een A4 voor de publicatie. Zij waren hierbij volledig

vrij. Tevens waren er intervisiemomenten voor de schattenjagers waarop ze ervaringen en tips met elkaar uitwisselden over het interview en de verwerking ervan. De intervisiemomenten hadden een open agenda. Dit traject werd opgezet en begeleid door Citizenne:

“Wij waren op dat moment gewoon facilitator. Wij brachten de mensen samen in een informele context. We polsen eens van wat zijn de topics waar jullie het over willen hebben. Ik probeerde dan wel het gesprek zo een beetje, er voor te zorgen dat iedereen er op een bepaalde manier bij betrokken was, maar de rest lag helemaal open en dat werkte wel.”
(projectleider2)

De schatten hadden geen georganiseerde contactmomenten onderling. Ze waren wel uitgenodigd op het ontmoetingsmoment op 24 oktober, maar daar waren ze, op een enkeling na, niet bij aanwezig. De BON-schatten waren wel op het ontmoetingsmoment in oktober. Als groep bezochten ze ook de Academie voor Beeldende Kunsten in Anderlecht. Ze werden gefotografeerd door de fotografen en hadden een gezamenlijk interviewmoment in februari 2014. Op dit interviewmoment waren tevens een deel van de schattenjagers aanwezig. De BON-schatten en schattenjagers gingen in kleine groepjes met elkaar in gesprek, wederom over de kunstvorm van de schat en de tradities daaromtrent in hun thuisland. De gesprekken verliepen in het Frans of Engels. Niet alle schatten van BON spraken één van die talen. Daarom werd er ook een beroep gedaan op tolken, tekeningen en gebaren. Quotes uit deze gesprekken werden samen met de foto in de publicatie opgenomen.

In juni 2014 werd de publicatie uitgegeven op een feestelijke afsluitingsavond. Hier waren zowel de betrokkenen van het project als andere geïnteresseerden aanwezig. De foto's en de verhalen hingen op grote affiches. Aan de ene kant stond de foto; aan de andere kant het verhaal van de schattenjager. Tevens gaven sommige schatten een demonstratie van hun werk tijdens de publicatieavond. Een dichter las bijvoorbeeld een gedicht voor in het Arabisch, een beeldhouwer maakte een beeld en een smid gaf een presentatie over zijn werk.

Die publicatieavond was ook de start van een projectweek die bestond uit activiteiten rond ambachten en podiumkunsten voor een breder publiek. Een aantal van de schatten deden hieraan mee, b.v. door hun atelier open te stellen voor een rondleiding. Op moment van schrijven van dit rapport wordt de publicatie in de vorm van de op te hangen affiches met portretten van de schatten tentoongesteld bij partnerorganisaties in Brussel. De bedoeling is dat deze tentoonstelling achtereenvolgens bij verschillende organisaties en gemeenschapscentra zal worden uitgesteld zodat een breder publiek toegang heeft tot de publicatie. Bovendien kunnen nieuwe schatten zich aanmelden en wordt hun verhaal dan toegevoegd aan de affiches.

3. Diversiteit

In DieGem willen we zoeken naar vormen van solidariteit in diversiteit. Hoe kunnen we de diversiteit in deze case beschrijven? Hoe wordt deze diversiteit door de betrokkenen ervaren?

Het publiek van Citizenne bestaat namelijk voornamelijk uit Nederlandssprekende, blanke Brusselaars. Projecten van de Erfgoedcel zijn vaak ook gericht op Vlaams erfgoed, zoals in het bredere schatten van*in mensen traject. Met ‘Schatten van mensen’ wilde de Erfgoedcel graag de kans grijpen om een project rond erfgoed op te zetten met de verschillende culturele gemeenschappen die Brussel rijk is. Het was daarbij een expliciet doel om ook niet-Vlaamse vormen van erfgoed in beeld brengen.

“De uitgangspunten waren toen, ja werken rond schatten van mensen, maar ook rond de diversiteit in de stad. Met het idee eigenlijk dat je wel heel veel kunstenaars hebt van andere origine, of mensen die heel veel passies en kunnen meebrengen van hun thuisland naar hier, en dat dat ook een realiteit is. Dat je daar niet naast kunt kijken, dat het deel uit maakt van wat er nu in Vlaanderen is aan schatten van mensen” (projectpartner1)

De etnisch-culturele diversiteit in het schatten van mensen project was voornamelijk aanwezig onder de BON schatten. Herkomstlanden van deze schatten zijn onder andere Afghanistan, Armenië, Colombia, Kameroen, Marokko, Nigeria en Togo. Het merendeel van de andere schatten was van Belgische origine, maar er waren ook schatten uit bijvoorbeeld Nederland, Senegal en Soedan. De schatten van andere origine waren vaak relatief nieuw in België en hoewel een aantal Nederlands, Frans of Engels spraken, waren er ook schatten die geen van die drie talen beheersten.

Een andere vorm van diversiteit die aanwezig was in het project was socio-economisch van aard. Werkloosheid, armoede, gebrek aan netwerken en een leven in de anonimiteit zijn problemen die vooral onder schatten van BON speelden, terwijl dit bij de andere deelnemers in het project niet of nauwelijks als probleem naar voren kwam.

Vrijwel alle schattenjagers waren Vlaamse middenklassers. In eerste instantie was het project gericht op Brusselaars. Gedurende het project deden er echter ook mensen mee van buiten het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Ook de projectleiders van de Erfgoedcel Brussel en van Citizenne waren Vlamingen. Zij hadden bovendien relatief weinig ervaring met werken met cultureel diverse groepen mensen. Dat er uiteindelijk culturele diversiteit in het project aanwezig was, werd door de betrokkenen wel als positief ervaren:

“Het was een tof project omdat, het waren echt heel verschillende mensen. Niet alleen veel verschillende dingen die ze deden, maar ook veel verschillende mensen. Best wel een diversiteit erin. Ik vond dat tof” (schat4)

“Ik vind het altijd leuk om mensen van andere culturen te ontmoeten” (schattenjager3)

“Omdat we allemaal ergens anders vandaan komen, was er een wederzijdse interesse in elkaar. Ik denk niet dat dit hetzelfde was geweest als we allemaal dezelfde culturele achtergrond hadden. Ik denk dat het verschil in cultuur ons nieuwsgieriger maakte” (BONSchat)

Hoewel deelnemers overwegend positief waren over de culturele diversiteit in het project, bracht het omgaan met iemand uit een andere cultuur ook wel eens onzekerheid met zich mee. Zo voelde een schattenjager zich niet volledig op haar gemak om als vrouw een man te interviewen uit een cultuur waarin de relatie tussen vrouwen en mannen anders is dan zij gewend is.

“We waren niet 100 procent op ons gemak bij het feit dat hij ook een man was. Hij is een man van 30 misschien en wij komen daar als vrouwen, wij komen daar drinken, wij komen daar luisteren. Ik had op de een of andere manier toch een ongemak omdat ik nadacht over zijn perceptie van de vrouw. Dat is blijkaar toch heel anders” (schattenjager2)

De culturele diversiteit in het project bleek ook voor de projectpartners soms een uitdaging. Dit had voornamelijk te maken met de taaldiversiteit. Praten over een ingewikkelde term als erfgoed in een taal die niet je moedertaal is bleek niet zo evident. Daarnaast bleek dat niet altijd precies dezelfde groep BON-schatten aanwezig was bij elke activiteit. Het is niet meteen duidelijk waarom. Voor degenen die een bijeenkomst hadden gemist, werd het wel nog onduidelijker wat het project precies inhield.

“Een van de eerste struikelblokken waar zij ook op stootte was de taal. Het is een moeilijk onderwerp, ik merk het al aan het uitleggen aan jou, ik kan eigenlijk ook niet goed of duidelijk zeggen waar het over gaat, dus laat staan dat je dat dan in het Frans of ik weet ik het welke taal kan doen. Dus dat was wel al moeilijk” (projectpartner1)

“Daar was dan soms een communicatie probleem. Er was een Russisch talig koppel dat mee deed, met wie we wel wat konden communiceren in wat Frans en wat Nederlands, maar nooit to-the-point. We hebben dan ook een tolk gevraagd. En dan iemand, een Afghaan, ik kan over dagdagelijkse dingen spreken in het Frans met die jongen, maar als dat over zijn ambacht ging was dat moeilijker” (projectpartner2)

“En dan had je de taalverschillen wat maakte dat het project ook niet heel duidelijk was voor onze [BON] mensen, ‘wat is dat hier eigenlijk?’. En als je al één sessie gemist had van de drie à vier, ja dan wordt het nog minder duidelijk” (projectpartner2)

De taaldiversiteit bemoeilijkte de communicatie over het doel van het project, en de communicatie tussen de mensen die aan het project deelnamen. Dit legde druk op de doelstelling om mensen verhalen te laten uitwisselen rond het thema immaterieel erfgoed. Er werden verschillende oplossingen gezocht om met de taaldiversiteit om te gaan, zoals het inschakelen van tolken, maar in praktijk bleek dat communicatie tijdsintensief was en daardoor wellicht een grotere tijdsinvestering nodig was dan mogelijk bleek binnen het tijdsbestek van het project.

“Uiteraard de taaldiversiteit is wel een uitdaging. Dat impliceert dat je op zoek moet gaan naar tolken, op zoek moet gaan naar heel visuele manieren om dingen bespreekbaar te maken. Wat het tempo ook vertraagt van zo een uitwisselingsmoment” (projectleider2)

Het taalprobleem kwam opnieuw naar voren bij de vormgeving van de publicatie. De verhalen over de schatten waren in het Nederlands en de uitwisseling met de BON-schatten was in meerdere talen. Na verschillende afwegingen werd uiteindelijk besloten om de publicatie in het Nederlands uit te geven, waarbij de quotes van de BON-schatten in zowel Nederlands als Frans (en een enkele in Engels) weergegeven werden. In eerste plaats was een reden hiervoor dat de Erfgoedcel Brussel, die de publicatie financierde, valt onder de Vlaamse Gemeenschapscommissie. In principe mogen zij dingen vertalen, maar enkel uit functioneel oogpunt. Potentieel zou de publicatie daarmee nog wel tweetalig kunnen zijn. Echter, de vormgeving die de projectleiders voor ogen hadden leende zich niet goed voor meerdere talen. De publicatie bestaat uit affiches met op de voorkant de foto's van de schat en op de achterkant het verhaal over die schat geschreven door de schattenjagers. Als ze de publicatie tweetalig wilden maken moesten ze dus ofwel twee uitgaven maken, ofwel twee affiches per schat hebben. De keuze om de publicatie vooral in het Nederlands te maken werd uit pragmatisch oogpunt genomen, maar men voelde ook aan dat het geen recht deed aan de diversiteit in het project.

“Maar ja, daar kun je je vragen bij stellen, want het is inderdaad een traject dat dan ingespeeld heeft op die diversiteit, of toch een stukje, maar dan ga je voorbij aan het belangrijkste element dat we altijd op botsen hier in Brussel met diversiteit; dat zijn de verschillende talen” (projectleider1)

4. Interpersoonlijke praktijken van solidariteit

Onder solidariteit verstaan we de bereidheid om met elkaar te delen en te herverdelen vanuit een gevoel van lotsverbondenheid en loyaliteit. We kunnen materiële middelen delen, maar ook immateriële zaken zoals tijd, ruimte en identiteit. We zoeken naar nieuwe vormen van solidariteit waar mensen van verschillende afkomst in elkaars nabijheid vertoeven en zich engageren in interpersoonlijke praktijken. Welke interpersoonlijke praktijken van solidariteit zijn in deze case significant?

Ontmoetingen tussen schatten, schattenjagers, fotografen, projectleiders, projectpartners en overige Brusselaars vormen de belangrijkste interpersoonlijke praktijken in het schatten van mensen project. De eenmalige ontmoeting tussen schat en schattenjager staat het meest centraal. Deze ontmoeting vond plaats in het atelier van de schat of bij haar of hem thuis. Vaak leverde dit lange en persoonlijke gesprekken over het ambacht of kunstvorm op, maar ook over het leven en de inspiratie van de schat. Doorheen het interview deelden schat en schattenjager tijd, passie, kennis en kunde. Schat en schattenjager zagen elkaar terug op de presentatieavond van de publicatie.

De schattenjagers ontmoetten elkaar regelmatig onderling. Zij legden een gezamenlijk traject af van workshops en intervisiemomenten bij Citizenne. Tijdens die momenten wisselden zij tips uit over het schrijven van het verhaal of over het interview met de schat. Tevens interviewden een groep schattenjagers de schatten van BON gezamenlijk. Sommige schattenjagers hielden ook na het project contact met elkaar.

Een andere interpersoonlijke praktijk is de opzet van het project zelf. Schatten van mensen is ontwikkeld en opgezet in samenwerking met verschillende partners, zoals Tapis Plein, BON en de Academie voor Beeldende Kunsten. Tevens was het project experimenteel van aard en zochten de projectleiders van de Erfgoedcel Brussel en Citizenne voortdurend naar manieren om het project vorm te geven. De keuze om een soort zijtraject op te zetten voor de schatten van BON is hier een illustratie van. Zoals eerder aangehaald speelde taaldiversiteit een rol in het moeilijk opnemen van de schatten van BON in het project. Toch namen de projectleiders deze schatten graag mee en besloten ze een zijtraject vorm te geven. In dit zijtraject werden de BON schatten in groepjes geïnterviewd, omdat schattenjagers dan meer op hun gemak waren en er met tolken gewerkt kon worden. Zo konden hun verhalen toch gehoord en verwerkt worden in de publicatie. Daarnaast bleken de schatten van BON behoefte te hebben aan kennis over kunstinstellingen in België. Om in te spelen op deze noden organiseerden de projectleiders in samenwerking met BON en de Academie een bezoek aan de Academie voor Beeldende Kunsten. Een andere manier waarop het project iets kon betekenen voor de schatten van BON is dat het die schatten de mogelijkheid gaf om hun netwerk uit te breiden. Het zijtraject met de BON-schatten werd door verschillende betrokkenen als positief ervaren en leidde ook tot nieuwe inzichten in wat je als organisatie kan betekenen voor deze groep mensen:

“Men heeft die niet laten vallen die mensen. Dat is goed geweest” (schattenjager1)

“Rond die uitwisseling van BON en dat het toch wel een ander soort waardering is dat ze krijgen en een soort discours ook. Het is een andere manier van praten met mensen van andere culturen, met nieuwkomers. Ik vind wel dat je merkt uit dat traject dat het effectief wel een basis kan zijn voor integratie of voor ontmoeting en kennismaking” (projectpartner1)

“Dat is wat die mensen aankaarten. Goh ik heb geen atelier, ik heb geen materiaal, ik heb geen netwerk in Brussel of nog te weinig. Daar zijn die mensen naar op zoek en ik denk dat wij daar wel een heel belangrijke schakel kunnen zijn om mensen te laten doorstromen naar initiatieven, naar plaatsen, naar mensen, waardoor dat er ook weer een uitwisseling kan ontstaan die heel inspirerend kan zijn voor die mensen” (projectleider2)

“Ik wilde meedoen omdat ik denk dat het een goed medium is voor een beginnend kunstenaar om bekendheid te krijgen en erkend te worden. Om je kennis te vergroten en om contacten te leggen als kunstenaar denk ik dat het goed is om deel uit te maken van een project zoals schatten van mensen.” (BONSchat)

Een laatste interpersoonlijke praktijk van solidariteit was tussen een van de schattenjagers en de schat die hij zelf aandroeg binnen het project. De schat is een politiek vluchteling zonder werk, met een klein netwerk en beperkte kennis van Frans en Nederlands. Schattenjager en schat waren al met elkaar in contact via een andere organisatie waarbinnen de schattenjager actief is. Hij zag deelname aan dit project als een platform om de schat beter te leren kennen, maar gebruikte het ook om zijn schat hulp te bieden door bijvoorbeeld zijn netwerk te vergroten en hem de mogelijkheid te geven wat geld te verdienen. Het project fungeerde als het ware als een platform voor solidariteit naar de schat toe.

5. Burgerschapspraktijken

Klassiek is solidariteit gebaseerd op burgerschap als status: het formeel lidmaatschap van een politieke gemeenschap geeft toegang tot allerlei (herverdelende) voorzieningen. In DieGem onderzoeken we hoe nieuwe vormen van solidariteit groeien uit concrete praktijken van burgerschap in de publieke ruimte. Deze kunnen een claim leggen op economische herverdeling, culturele erkenning of politieke vertegenwoordiging.

Met ambachten en podiumkunsten als belangrijkste aanleiding voor dit project en een speciale aandacht daarbinnen voor culturele diversiteit is culturele erkenning duidelijk aanwezig. De insteek van het project was het in beeld brengen van ambachten en podiumkunsten in hedendaags Brussel. De projectleiders zagen het als cruciaal om daarin de verschillende culturele gemeenschappen in Brussel mee te nemen, omdat zij immers deel uit maken van erfgoed in de stad. De diversiteit in het project bood de mogelijkheid om te leren over (kennis en kunde in) andere culturen. Tevens speelde het project een rol in de beeldvorming ten aanzien van nieuwkomers. Discours rond nieuwkomers gaat vaak over integreren terwijl in dit project erkenning van hun kennis, kunde en cultuur centraal stond dat gedeeld werd via de ontmoetingen. Er werd vertrokken vanuit een gemeenschappelijke passie of interesse, die gedurende dit project met anderen gedeeld werd.

“Dat de mensen eens kunnen tonen waar ze goed in zijn en dat ze niet de hele tijd worden afgebeeld als degene die Nederlands aan het leren zijn of werk aan het zoeken zijn of die cursussen aan het volgen zijn. Allemaal dingen die ze moeten doen, en die ze leren te doen terwijl ze hebben zelf iets wat zij kunnen aanleren aan anderen. Waar zij goed in zijn” (projectpartner2)

“Mensen staan te springen om hun passie uit te wisselen. En hier merk ik dat nu wel weer. Misschien dat andere mensen daar een ander idee over hebben. Maar ik vind wel als je daar zo zit, en ze zijn aan het vertellen over wat ze goed kunnen en heel graag doen, dat mensen sneller geïnteresseerd zijn in elkaar en niet meer elkaar zien als gewoon nieuwkomers en Brusselaars” (projectpartner1)

Niet enkel de mensen die betrokken waren bij de opzet van het project, maar ook de schatten in het project ervoeren de aandacht voor hen als kunstenaar als waardevol.

“Maar hij was dus echt een man die geïsoleerd leefde in Brussel. Die ergens in een keldertje bezig was met iets. Die iets van anonimiteit had naar het grootste stuk van de maatschappij. En die zo op heel, hoe moet ik dat zeggen, die zo heel blij was dat er iemand bij hem op bezoek kwam. Dat iemand keek naar zijn werk en dat iemand aandacht had voor hem” (schattenjager2)

“Ik vond het idee van de demonstraties heel belonend. Daarmee bedoel ik de demonstraties waarbij je bezig bent met je werk in de aanwezigheid van bezoekers en publiek die dan kunnen zien hoe iets gemaakt wordt. Dat is vrij uniek en anders dan exposities waarin mensen enkel het eindproduct zien en nooit helemaal weten hoe het gemaakt is. Door de

demonstraties voel je je meer gewaardeerd als kunstenaar omdat je de reacties van het publiek op je manier van werken kan zien” (BONSchat)

Niet alleen erkenning voor andere culturen was belangrijk in dit project, maar ook de erkenning van erfgoedaspecten in de eigen cultuur. Schatten gaven aan het belangrijk te vinden dat hun ambacht door dit project aandacht kreeg en ook schattenjagers waren geïnteresseerd in het leren over hun eigen cultuur door te leren over de ambachten.

Op economische herverdeling werd niet ingezet vanuit de doelstellingen van het project. Voor sommige schattenjagers leverde de socio-economische positie van hun schat wel een ongemakkelijk gevoel op. Ze zagen de noden van de BON-schatten en hun behoefte aan hulp en voelden dat ze zichzelf moesten behoeden niet in een hulpverlenerpositie terecht te komen; een positie die ze niet gepast achtten binnen hun rol in het project.

“Hij had geen werkgerief, hij had geen atelier, hij had geen werk, hij had geen geld, hij had geen dit en geen dat” (schattenjager3)

“Als je zoiets opneemt, zo gelijk schatten gaan interviewen, dan ben je een reporter, dan ben je geen hulpverlener” (schattenjager3)

Die zorg werd in eerste instantie geuit door een van de schattenjagers naar aanleiding van ervaringen in haar eigen werk. Zij uitte de zorg naar de medewerker van Citizenne die de workshops begeleidde. Die adviseerde haar om haar ervaringen te delen met de rest van de schattenjagers. Tijdens het moment waarop ze haar ervaring deelde, werd er door de andere schattenjagers niet in detail op ingegaan. Het bleef dus voornamelijk bij het delen van een ervaring en leidde niet tot een gesprek daarover. Na afloop hoorde de schattenjager wel van groepsgenoten dat ze het hadden gewaardeerd dat ze die ervaring had gedeeld. In de gesprekken tussen schattenjager en schat is hier, naar het weten van de onderzoeker, niet over gesproken.

De schattenjager die een eigen schat aandroeg en al eerder genoemd is in het stukje over interpersoonlijke praktijken, zette zich actief in voor de economische positie van zijn schat. Het grote verschil is echter dat hij reeds een coachende rol had in relatie tot de schat door zijn werkzaamheden bij een andere organisatie. De schattenjager bood zijn schat de kans om zijn professionele netwerk te vergroten, meer bekendheid te krijgen als kunstenaar en om wat geld te verdienen door hem te betrekken in het project.

“Voor hem was dat niet in eerste plaats nu ga ik in het project schattenjagers en schatten stappen. Voor hem was dat een stap verder in de relatie schrijver, Belgische schrijver, die een netwerk heeft en hemzelf die een heel klein netwerk heeft” (schattenjager1)

“Toen zei ze: ‘misschien kun jij iets uit je bundel voorlezen en kan [schat] iets van zijn werk voorlezen. Dan heb je schat en schattenjager.’ Dat was een klap op de vuurpijl, dat was heel goed, helemaal niet verwacht. Hij krijgt ook nog eens centen speciaal van het fonds als hij een lezing doet. Dan heb ik ineens voor hem kunnen regelen dat hij nog eens 100 euro meer kreeg” (schattenjager1)

In termen van politieke vertegenwoordiging vertegenwoordigde de Erfgoedcel schatten in ambachten en podiumkunsten in Brussel. Het project draagt bij aan de beleidsnota die uit het onderzoek van Tapis Plein voortkomt. Het project vertegenwoordigt niet enkel ambachten en podiumkunsten, maar geeft ook de boodschap dat in de hedendaagse samenleving, schatten cultureel divers zijn. Dit is een andere boodschap dan de focus op Vlaamse ambachten en podiumkunsten. Die boodschap komt terecht bij het publiek dat via de tentoonstelling leert over erfgoed in Brussel en bij andere erfgoedorganisaties die kennis nemen van dit project.

6. Bronnen van solidariteit

Wat zet mensen aan om te delen en te herverdelen? In de sociologische literatuur onderscheiden we vier bronnen van solidariteit: wederzijdse afhankelijkheid, gedeelde waarden en normen, strijd en ontmoeting.

Hieronder worden de vier bronnen van solidariteit besproken. Op het niveau van de deelnemers spelen voornamelijk ontmoeting en gedeelde waarden en normen een rol en interdependentie in mindere mate. Op niveau van de samenwerkende organisaties zien we voornamelijk interdependentie en strijd.

6.1. Ontmoeting

Volgens deze benadering ontstaan informele vormen van solidariteit uit toevallige kleine ontmoetingen. Door interactie en dialoog leren mensen elkaar beter kennen en begrijpen en groeit de tolerantie in de samenleving.

Ontmoeting en gemeenschapsvorming behoren tot de doelstellingen van het project. Door het organiseren van ontmoetingen rond het thema erfoгод hoopten de projectleiders verbinding tussen mensen uit verschillende culturen tot stand te brengen en een gevoel van gemeenschap.

“Maar twee was het ook zo dat we binnen de Erfgoedcel, zeker omdat we hier in Brussel zaten, we immaterieel erfoгод wel als een manier zagen om gemeenschappen te binden. En dan vooral de verschillende culturele gemeenschappen die er in Brussel zijn” (projectleider1)

Het aspect van ontmoeting was voor de deelnemers positief. Een aantal stapten mede om die reden het project in, en anderen waren verrast door de nieuwe ontmoetingen die tot stand kwamen:

“Ook dat boeit mij zo hoe zit een mens in elkaar. En dat vond ik natuurlijk wel interessant aan het project dat we eens bij mensen mochten gaan en vragen van waar komt het, waar ben je mee bezig en hoe zie je dat in de toekomst?” (schattenjager2)

“Dus Citizenne, wat deden die, wel als ik hun website bekijk en met de mensen sprak dan zag ik dat die toch echt ook wel wilden dat mensen die in de stad woonden, niet direct werkten maar woonden, dat die door open te staan naar elkaar iets konden samen brengen, samen bouwen dat een meerwaarde kon brengen in hun leven. Dus ik dacht van kijk ik wil daar contact mee houden.” (schattenjager1)

“Die cirkel van die anderen dat vond ik toch, waar ik dan geweest ben, dat vond ik toch interessant. En niet alleen vanwege de kunstenaars of de herboriste of wat dan ook, maar ook vanwege de andere mensen die daar op af komen. Dat vond ik een heel verassend publiek zo

iedere keer. Bij die herboriste ook, daar was dan een Spaanse vrouw en iemand uit Iran en zo dus dat is weer eens een andere groep mensen dan die ik hier iedere dag zie. Dat is daar wel heel leuk aan” (schat3)

Een aantal mensen gaf aan om ook contact te blijven houden met mensen die ze ontmoet hadden tijdens het project. Dit was het sterkste aanwezig onder de cultureel homogene groep schattenjagers. Zij waren als enige betrokkenen op regelmatige basis bij elkaar gekomen tijdens het project en wilden ook achteraf nog met elkaar in contact blijven. Contact houden kwam in mindere mate ook naar voren in de gesprekken met de schatten, maar had dan vaker betrekking op een nieuw contact in hun (professionele) netwerk, dan op persoonlijk of sociaal contact. Dit is niet verrassend gezien de nood aan een professioneel netwerk om als schat in ambacht of podiumkunst financieel te kunnen overleven.

“Er zijn toch een aantal mensen die elkaar via dit project hebben leren kennen en die elkaar nog wel tegenkomen in de stad. Ik zie dat dan via facebook, zijn die ook vriendjes met elkaar geworden en onlangs was er één van de schattenjagers jarig en die had een feestje gegeven en die had alle schattenjagers uitgenodigd, dus dat is wel plezant zo. Ik denk dat zijn misschien geen hechte vriendschappen die daaruit ontstaan zijn, maar wel nieuwe contacten, een verbreding van de kennissenkring” (projectleider2)

“Via zulke bijeenkomsten dan kom je wel mensen tegen. Ik ben toch een paar keer dezelfde mensen tegengekomen, ik vond dat toch heel aangenaam, voor mezelf zo. Ja, ik heb er wel wat aan gehad (...) Ik ga daar wel contact mee houden. Als ik zo nog eens iets te doen heb, dan nodig ik die uit” (schat3)

In relatie tot culturele diversiteit gaven de ontmoetingen binnen het project de mogelijkheid met elkaar in dialoog te gaan en elkaar beter leren kennen. De basis van de ontmoeting - het delen van passie en interesse voor ambachten en podiumkunsten - speelde hier een belangrijke rol in. Ontmoeting op basis van die gedeelde passie fungeerde als voedingsbodem voor betere interculturele relaties.

“Tijdens de demonstraties komen mensen binnen, zien wat je aan het doen bent, stellen vragen en praten met je. Die communicatie is denk ik heel belangrijk om vooroordelen te verminderen (...) Met burens kan het zijn dat je 10 jaar lang niet verder komt dan ‘hallo’. In dat geval blijven eventuele misvattingen die zij over jou hebben in stand. Maar in het project moeten mensen wel met je in gesprek gaan en zien wat je doet. Ik zou dus zeggen dat er een enorm verschil is tussen de straat en het schatten van mensen project in culturele relaties tussen verschillende mensen” (BONSchat)

De meeste mensen die meededen aan het project kenden elkaar op voorhand niet en kwamen samen doordat er een activiteit of een ontmoeting georganiseerd werd. Zonder de aanwezigheid van de projectleiders hadden deze ontmoetingen niet plaats gevonden. De ontmoeting tussen schat en schattenjager had ook een strak format. Het was een interview of gesprek over de kennis en kunde van de schat. De ontmoetingen tijdens de activiteiten waren spontaner en vluchtiger.

“Het in contact brengen, of het verbinden van mensen in de stad die elkaar anders misschien niet zouden ontmoeten. Dat vind ik daar ook altijd leuk aan. Ik kan me voorstellen, mensen zitten altijd binnen een bepaald circuit, hebben een bepaalde entourage, hebben bepaalde interesses en het is ook leuk als dat wat opengetrokken wordt door zo een project. Dat mensen op die manier ook in contact komen met mensen die met andere dingen bezig zijn, maar toch ook deel uitmaken van die stad” (projectleider2)

“Dat is niet altijd vanzelfsprekend om die uitwisseling ook plaats te laten vinden. Want ik denk dat mensen toch geneigd zijn om een beetje naar hun, hoe zeg je dat, naar hun eigen soort te trekken. Dat is ook logisch, want dat is het makkelijkst. Zo moet je echt je best doen om een uitwisseling te laten plaatsvinden. Bij mijn werk is dat een voorbeeld, omdat je dan moet, omdat je samenwerkt. Dus dan is er een andere factor waardoor je uit gaat wisselen. Schatten van mensen is ook zo een voorbeeld. Omdat zij er bewust voor hebben gekozen om die, dat ze dat belangrijk vonden. En dat ze daar dan extra moeite voor moeten doen, bijvoorbeeld door die tolken” (schat4)

Belangrijk in de ontmoeting bleek het hebben van een aanknopingspunt. Dit kon zijn doordat mensen met elkaar een workshop volgden, door de uitwisseling van verhalen tussen schat en schattenjager of door bij een ander langs te gaan in de projectweek. Voor de schatten bleef onderling contact beperkt, omdat zij niet aan elkaar zijn voorgesteld in het project en geen directe aanleiding hadden om elkaar aan te spreken. Op het eerste ontmoetingsmoment op 24 oktober waren de schatten wel uitgenodigd, maar op een enkeling na was geen van hen aanwezig. De publicatie avond was een mogelijkheid geweest om elkaar te ontmoeten, maar door gebrek aan kennis over elkaar en de grote hoeveelheid mensen aanwezig die avond bleek dat schatten elkaar niet altijd zo makkelijk aanspraken.

“Nu heb ik die teksten grotendeels maar achteraf gelezen dus had ik niet veel aanknopingspunten om direct een schat of een schattenjager te gaan aanspreken” (schat2)

Het gebrek aan een concreet georganiseerde ontmoeting tussen de schatten werd door sommigen als een gemis ervaren en zou in potentie kunnen leiden tot samenwerking en leren van elkaar.

“Ik zou nog wel eens een grotere groep hier willen hebben, ik ben gewoon sowieso bereid om het nog eens te herhalen, maar ook om bij de anderen te kijken. Zo een vrouw ook [wijst naar een schat in de publicatie], daar heb ik niets van gezien. Dat is toch zonde” (schat3)

“Maar het zou dus inderdaad heel interessant geweest zijn, maar ik weet dus niet welke methodiek dat je daar voor zou kunnen gebruiken om die verschillende ambachten van het project bij elkaar te brengen en te zien wat die elkaar hebben te brengen en te zien wat daar dan de resultaten van zijn, zo de verrijkingen onder elkaar. Dat zou eigenlijk wel iets tofs zijn” (schat2)

In eerste instantie was wel de bedoeling van de projectleiders om de verschillende groepen (schatten, schattenjagers, fotografen) meer met elkaar in contact te brengen. In praktijk bleek dit niet zo uit te pakken. Dit had deels te maken met het feit dat veel schatten niet op het

ontmoetingsmoment waren in oktober. De projectleiders twijfelden daardoor of er wel zo een behoefte was onder de schatten om meer in het project te doen dan enkel het interview. Ten tweede kostte het organiseren van ontmoetingen veel tijd en energie van de projectleiders waardoor het niet meer lukte om het binnen de beperkte tijd tot stand te brengen.

“Het was misschien nog interessanter geweest mochten er meer uitwisselingsmomenten zijn doorheen het hele proces. Bijvoorbeeld, de schatten onderling hebben elkaar eigenlijk niet zo veel gezien (...) Ik denk ook een beetje vanuit een pragmatische keuze, we moesten er binnen die tijdsspanne voor zorgen dat al die ontmoetingen konden plaats vinden” (projectleider2)

6.2. Gedeelde waarden en normen

Volgens deze visie is solidariteit geworteld in een collectief bewustzijn. Het gevoel van deel uit te maken van een culturele gemeenschap met gedeelde waarden en normen schept een solidariteit tussen hen die wederzijds gericht zijn op die gemeenschappelijke waarden en normen.

Het vertrekpunt van het project was een gedeelde waarde die toegekend werd aan ambachten en podiumkunsten. Erfgoed was niet enkel een inhoudelijke insteek, maar ook een manier om verschillende culturele gemeenschappen in Brussel met elkaar te verbinden. Mensen kwamen samen op basis van gedeelde passies en interesses en vonden daardoor herkenning in elkaar.

“Dit project was eigenlijk heel mooi, vonden wij een mooi aanknopingspunt omdat immaterieel erfgoed, ook al benoemen mensen dat niet zo, dat is wel iets dat in elke gemeenschap, elke culturele gemeenschap aanwezig is. Iedereen heeft zijn eigen tradities, gebruiken, rituelen. En we vonden het wel een win-win om rond die insteek van immaterieel erfgoed te werken. Dus dat hadden we eigenlijk op voorhand al bedacht van immaterieel erfgoed zou een mooie insteek zijn om met die cultureel diverse gemeenschappen wat van dichterbij samen te werken” (projectleider1)

“Het was vooral leuk omdat het allemaal zo een mooie verhalen zijn geworden en dat het heel leuk is om al die verhalen van mensen die daar mee bezig zijn te lezen en dan ook bepaalde dingen te herkennen die je zelf ook heel belangrijk vindt. Dat andere mensen daar ook mee bezig zijn, maar dan op hun manier” (schat4)

Ook bleek het feit dat die ontmoetingen plaats vonden tussen mensen met een gedeelde interesse of passie, een gevoel van verbinding teweeg te brengen:

“Het is goed om deel uit te maken van een familie setting. Dat is precies wat het schatten van mensen project mij gebracht heeft. Het voelt alsof ik deel uitmaak van een grote familie van kunstenaars met dezelfde passies als ik” (BONSchat)

“Eigenlijk is het heel interessant om mensen samen te brengen ook al is wat hun bindt niet direct duidelijk. Maar indirect, eigenlijk ben je met iets bezig, dezelfde houding tegenover de

wereld, de dingen, het willen creëren. Eigenlijk die samenloop die gemeenschappelijk is. En dan kun je er heel toffe dingen mee doen denk ik” (schat2)

Openheid was een waarde die sterk aanwezig was onder de betrokkenen in het project. De openheid werd als positief ervaren en resulteerde in een heel persoonlijke instreek tijdens de gesprekken.

“Verder denk ik dat ook wel een heel verbindende factor is, dat eigenlijk iedereen die eraan mee doet een soort openheid heeft. Zowel een bereidheid om te vertellen, als om te luisteren. We zouden het ook allemaal niet kunnen doen en gewoon thuis blijven en praten met degene met wie je altijd al praat. Dus het zijn toch wel allemaal mensen die de bereidheid hebben om het gesprek aan te gaan. En het project faciliteert dat ook een beetje. Zo een soort openheid denk ik” (schat4)

“Ik denk dat kunst een heel down-to-earth beroep of discipline is dat vaak open mensen aantrekt” (BONSchat)

6.3. Interdependentie

Het cement dat een samenleving bij elkaar houdt, bestaat in deze visie uit het feit dat mensen er zich bewust van zijn dat ze van elkaar afhankelijk zijn door de doorgedreven arbeidsverdeling. Solidariteit groeit dan uit de nood aan interactie en coöperatie in een context van wederzijdse afhankelijkheid.

Interdependentie komt als bron van solidariteit naar voren op verschillende schaalniveaus. Een eerste schaalniveau is dat van de ontmoeting tussen schat en schattenjager. Een aantal schatten gaven namelijk aan dat het hebben van een netwerk belangrijk is. Als kunstenaar of ambachtswrouw of –man is het essentieel dat mensen hun werk kennen en dat ze mogelijkheid vinden om hun werk te exposeren of verkopen. Het vergroten van hun bekendheid was voor sommige schatten dan ook een van de redenen om mee in het project te stappen.

Daarnaast wordt interdependentie ook naar voren geschoven als kenmerk van het samenleven in Brussel. Je bent immers van elkaar afhankelijk voor het hebben van een fijne leefomgeving. Kiezen om in Brussel te wonen impliceert daarom ook een keuze om samen te leven in diversiteit.

“Hier is dat voor iedereen al zo gewoon dat je met heel de wereld samen moet leven, met mensen uit alle hoeken en gaten van de wereld. Dat is gewoon zo. Anders ben je ook niet in Brussel gaan wonen. Als je daar niet van houdt dan moet je hier niet komen wonen. Dit is juist het leuke eraan natuurlijk” (schat3)

Interdependentie als bron van solidariteit kwam voornamelijk naar voren in de samenwerking tussen de verschillende projectpartners. Iedere projectpartner heeft zijn eigen expertise en deelnemersgroep. De Erfgoedcel Brussel en Tapis Plein hebben expertise op het gebied van erfgoed. De projectpartner van Tapis Plein was betrokken in de brainstormsessies over de vormgeving van het project en dacht mee over de invulling van de term erfgoed. Citizenne is dan weer een Vormingplus

organisatie die regelmatig workshops en activiteiten voor een breed publiek organiseert. Hun expertise zit voornamelijk in het werken met mensen in de stad. Terwijl de Erfgoedcel Brussel vanuit het niets op zoek zou moeten gaan naar schattenjagers, had Citizenne al een groot publiek dat potentieel geïnteresseerd was. Bovendien houdt de organisatie zich bezig met vorming. Daarom konden ze een bijdrage leveren tot de workshops en intervisies met de schattenjagers.

Via een contactpersoon raakte BON betrokken bij het project. BON heeft expertise op het gebied van werken in/met diversiteit en ook hun deelnemers komen van over de hele wereld. BON bracht niet alleen schatten in het project maar deelde ook expertise, bijvoorbeeld op het vlak van de omgang met taaldiversiteit. Ook gaf de projectpartner van BON aan dat het voor de schatten van BON een grote meerwaarde zou zijn om meer te doen dan enkel een interview. Zo ontstond in overleg het idee om de Academie voor Beeldende Kunsten te bezoeken.

De verschillende projectleiders en –partners zien de samenwerking als cruciaal voor het vormgeven van het project. Ze brengen elk een eigen expertise in en helpen daardoor elkaar. Zonder die hulp en inzet had het project een andere vorm gehad.

6.4. Strijd

Solidariteit kan geworteld zijn in strijd. Samen ten strijde trekken leidt tot sterke vormen van lotsverbondenheid. Gezamenlijke inzet voor gelijke rechten schept een band.

In het project speelt de strijd om het levend houden van ambachten een rol. Het bleek ook voor een aantal schatten een motivatie om in het project te stappen. Door deelname aan het project vroegen ze aandacht voor hun ambacht en hadden ze een mogelijkheid om de relevantie ervan in de hedendaagse maatschappij te tonen.

Echter, als bron van solidariteit kwam strijd onder deelnemers niet naar voren. Dit heeft te maken met de opzet van het project. Die strijd speelt zich voornamelijk op individueel niveau af en wordt niet bewust gedeeld door verschillende betrokkenen. De schatten hebben zich niet met elkaar verenigd in het project om gezamenlijk de strijd voor het levend houden van ambacht en podiumkunsten te voeren.

Een aantal van de projectpartners delen de strijd om het levend houden van ambachten en podiumkunsten. Het publiek maken van het project is voor hen een manier om niet enkel deelnemers kennis te laten maken met deze vormen van erfgoed, maar ook een breder publiek te sensibiliseren. In de publicatie krijgt erfgoed een gezicht door de verhalen en foto's van de schatten. De tentoonstelling van die publicatie brengt dit naar een groot publiek. Een andere manier waarop het project zichtbaar wordt gemaakt is door de organisatie van de projectweek. Daarin staat erfgoed centraal en kunnen mensen gerelateerde activiteiten volgen zoals het bezoek aan een glas-in-lood atelier.

7. Plaats

DieGem werkt met de hypothese dat nieuwe vormen van solidariteit ontstaan uit praktijken op concrete plaatsen waar mensen van heel verscheiden culturele achtergronden (al dan niet gedwongen) nabij zijn. Op welke manier stimuleert plaats het ontstaan van innovatieve praktijken van solidariteit in diversiteit?

Brussel speelde een belangrijke rol in het project. Eén van de doelen in het project was ook dat mensen via het project Brussel op een andere manier konden leren kennen. Er waren twee manieren om Brussel als stad beter te leren kennen. Enerzijds ging dit over de diversiteit in de stad en het leren kennen van andere culturele gemeenschappen via de uitwisselingen rond erfgoed. Aan de andere kant wilden de projectleiders laten zien wat er allemaal aan ambachten en podiumkunsten ‘verborgen’ zijn in de stad. Verschillende plaatsen werden dan ook aangedaan in het project. De Academie voor Beeldende Kunsten in Anderlecht werd gekozen als locatie voor een bezoek met de BON-schatten. Zo konden deze schatten de Academie en de mogelijkheden daarbinnen leren kennen. Het interview met de schatten van BON was in De Markten, het gemeenschapscentrum van de Vlaamse Gemeenschapscommissie waar ook de Erfgoedcel Brussel onder valt. De publicatie werd dan weer voorgesteld bij een buur van Citizenne: Micro Marché. Ook de ateliers van een aantal schatten maakten deel uit van het project. Daar vonden interviews en/of rondleidingen plaats. De rondleidingen waren deel van de projectweek en er kon dan ook aan deelgenomen worden door inschrijving via Citizenne. De schatten konden hun werk daardoor tonen en publiek kon verschillende plekken die belangrijk zijn voor ambacht en podiumkunsten in de stad leren kennen. Overige activiteiten tijdens de projectweek werden georganiseerd op verschillende locaties, zoals een wandeling door Molenbeek en een bezoek aan het park de Kleine Zavel. Na het project reist de publicatie langs organisaties doorheen Brussel.

Hoewel de insteek was om Brusselaars met elkaar in contact te brengen en hen een andere kant van hun stad te laten zien (die van ambachten en podiumkunsten), was een minderheid van de deelnemers niet woonachtig en/of werkzaam in de stad. Dit maakte dat sommigen iets minder verbondenheid met het project voelden dan mensen die daar wel wonen, terwijl het voor anderen juist de mogelijkheid bood om een band met Brussel te versterken.

“Ik voelde met mijzelf dat ik niet die verbondenheid heb met Brussel. Ik noem het ook een project van Brussel bijna. Ik heb niet die voeling, want ik leef daar niet” (schattenjager2)

“Ik wou die band met Brussel niet verliezen. In tegendeel: wat intensifiëren” (schattenjager1)

De culturele diversiteit binnen het project werd ervaren als ‘typisch Brussels’. De culturele diversiteit in het project werd als niet meer dan logisch ervaren, gegeven de diversiteit in de stad en werd door betrokkenen gewaardeerd. De insteek van de projectleiders om in een project rond ambachten en podiumkunsten in Brussel verschillende culturele gemeenschappen mee te nemen paste voor deelnemers dan ook perfect in hun beeld van Brussel.

“Ik ben van Brussel en mij valt het eigenlijk niet echt op als er nu iemand van een andere origine is dan ik” (schat2)

“Op den buiten zoals ze hier zeggen, het platteland, kreeg je ook wel die menging, dat multiculturele, maar natuurlijk niet zo sterk als in Brussel. En die openheid in Brussel, dat evidente daarvan ook, het evidente gewoon, maakt je veel meer iemand van de 21e eeuw” (schattenjager1)

“Toen had ik echt het gevoel ‘dit is Brussels’. Dit is fijn. Die diversiteit aan mensen op één plek rond één ambitie, rond één, ja collectieve drijfveer eigenlijk” (projectleider2)

Het gevoel van verbondenheid tussen de betrokkenen in het project kwam niet enkel voort uit de gedeelde interesse in en passie voor ambachten en podiumkunsten, maar ook doordat ze met elkaar leven in de stad. Dat samenleven in Brussel werd gezien als gedeelde factor. Zie hiervoor ook interdependentie als bron van solidariteit.

“Brussel is van niemand en van iedereen. Mensen moeten allemaal met elkaar door één deur, je moet samen dingen doen en alles anders gaat dat niet” (schat3)

“Voor mij voelt het alsof je in Brussel, niemand is echt een vreemdeling want iedereen is het. Ik vind Brussel op de een of andere manier heel erg menselijk, omdat het zo, je gaat met iedereen om ongeacht dat er verschillen zijn in je achtergrond of opvoeding of gewoontes, want je kan eigenlijk bijna niet anders (...) Ik denk vaak is het zo dat die verschillen, dat mensen ook zo een beetje bang zijn voor de verschillen en dat ze er dan niet echt daadwerkelijk over praten, maar hier ben je toch de hele tijd zo tussen allemaal verschillende mensen dus dat maakt ook wel dat je er heel makkelijk over, dat je echt samen gaat werken. En dat heeft ook deels te maken met de verschillen begrijpen, maar ook wel inzien dat je ook allemaal gewoon mens bent” (schat4)

Een ander aspect aan Brussel dat belangrijk werd bevonden voor het samenleven is de taaldiversiteit. Verschillende geïnterviewden gaven aan dat de meertaligheid van de stad voor hen bij draagt aan de openheid die mensen naar elkaar hebben. Doordat mensen al gewend zijn aan mensen die een andere taal dan zichzelf spreken, staan ze ook meer open voor andere talen en mensen die een andere taal spreken. Niet enkel anderstaligheid wordt daardoor volgens betrokkenen meer geaccepteerd in Brussel dan ergens anders, maar er is ook meer openheid naar mensen van andere origine.

“Brussel heeft een linguïstische diversiteit dus zijn mensen ook meer open naar mensen van andere culturen” (BONSchat)

“Ik denk ook dat heel veel van die identiteit van Brussel wat het zo apart maakt die tweetaligheid is. Want zelfs iemand die geen woord Nederlands of Frans spreekt is zich bewust van de anderstaligheid van een andere groep en daarmee ook gemakkelijker van anderstaligheden van mensen die hier aankomen. En dat geeft eigenlijk ook een heel ander gevoel van een mens ten opzichte van zijn stad of ten opzichte van zijn medemens in de stad. En dat is eigenlijk uniek” (schat2)

Toch bleek die taaldiversiteit ook een behoorlijke uitdaging in het project. Niet alleen voor de projectleiders, die moesten zoeken naar manieren om te communiceren, maar ook bijvoorbeeld voor schattenjagers die omwille van het spreken van verschillende talen niet altijd bereid waren om een BON-schat in de diepte te interviewen. Enerzijds versterkt de taaldiversiteit in Brussel een openheid naar elkaar, anderzijds blijkt in het project dat die taaldiversiteit ook een barrière vormt in het contact met en solidariteit naar elkaar.

Citizenne als organisatie en hun manier van werken werd door deelnemers als waardevol ervaren. Zij zagen betrokkenheid bij de organisatie als een manier om een weg te vinden naar initiatieven en gelijkgestemden in de stad.

“Ja geleerd, toch dat Citizenne toch een waardevolle plek kan zijn voor mij om dingen mee te doen. Dat je dat soms ook wel nodig hebt in zo een stad. Je hoeft niet altijd alleen je weg te zoeken” (schat3)

Maar ook de locatie waarop Citizenne is gevestigd werd gewaardeerd en gezien als plek om anderen te ontmoeten. Het pand van Citizenne ligt aan een binnenplein waar ook reiscafé ViaVia en Micro Marché zitten. Zowel het binnenplein als het gebouw van Citizenne werden als toegankelijke plaats ervaren waar mensen zich snel thuis voelen. Er hangt een positieve en goede sfeer en mensen lopen er makkelijk naar binnen:

“De deur staat daar altijd open, je wordt daar gezien, gehoord, heb je iets te vertellen dan kan je daar naar toe (...) Het is niet de prachtige locatie, het zijn niet de afgewerkte lokalen, maar gewoon die mensen bij elkaar brengen. Zo samen. Meer hoeft dat niet te zijn. Zeker in Brussel niet” (schattenjager2)

“En ook de plek waar zij [Citizenne] zitten. Wat is dat nou, een overkapte binnenkoer in feite, maar dat is ook een trekpleister. Dat voelt ook goed aan (...) Dat is eigenlijk, het is maar amper een café te noemen, het is gewoon een overdekte hal met kasseien en ja, er staan geen vijf dezelfde stoelen, maar dat doet het hem allemaal niet. Nee, zij voelde meteen van dat zit hier goed. Dus dat vind ik wel een functie hebben” (schat3)

Er was ook een relationeel aspect van plaats in het project. Schatten van andere origine namen vaak kennis en kunde mee uit hun land van herkomst. Door hun met hen in contact te komen en hun verhalen te lezen werd kennis opgedaan over cultuur in andere landen. Die kennis was voor anderen vooral interessant en gaf soms nieuwe inzichten in hun eigen manier van werken.

“Omdat het heel veel verschillende kennis ook is. Het is kennis van overal ter wereld. Dat is niet alleen de Belgische geschiedenis, maar dat is ook een stukje geschiedenis uit Iran of ergens anders, dat iedereen met zich meeneemt. En in dat project zie je dat heel goed, omdat als mensen met een ambacht bezig zijn, en zeker als ze technieken gebruiken die komen uit het land waar zij dan ook een achtergrond hebben dan zien je dat terug” (schat4)

Een laatste aspect aan plaats was de werkplek van de schatten. Veel schatten werken zelf in een atelier. In het project was tijdens de projectweek de mogelijkheid om dit atelier open te stellen voor publiek. In dit geval mensen die zich inschreven voor het atelierbezoek via het programma van Citizenne. Daarnaast gaven een aantal schatten demonstraties van hun werk tijdens de publicatieavond. De artistieke ruimtes werden door dit project dus publiek. De publicatieavond was vrij toegankelijk. Het publiek maken van de artistieke ruimte van de schatten werd door schatten en publiek als waardevol ervaren. De schatten vonden het leuk om eens te kunnen tonen hoe hun werk tot stand komt. Bovendien gaf dit vaak aanleiding tot een gesprek met een bezoeker waaruit ze soms nieuwe inzichten verwierven over hun manier van werken. Voor de bezoekers was het een interactieve manier om te zien hoe de schatten werkten en werd het makkelijker om de schatten aan te spreken over hun werk.

8. Leerprocessen

Leerprocessen op niveau van de betrokkenen spelen een rol bij het tot stand komen van nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit.

Leerprocessen kwamen naar voren in verschillende interpersoonlijke praktijken. Allereerst vanuit de ontmoeting tussen schattenjager en schat en de overige veelheid aan momenten waarop mensen uit verschillende culturele gemeenschappen samenkwamen, zoals tijdens de publicatieavond. Een tweede praktijk is de opzet en ontwikkeling van het project. Met name de vormgeving van het zijtraject met de schatten van BON en de samenwerking met andere organisaties. In de analyse van deze praktijken is zowel een verbindende als een onderbrekende dynamiek te zien. Deze worden los van elkaar besproken.

Verbindende dynamiek

Een sterk verbindende dynamiek komt naar voren door een gemeenschappelijke interesse in erfgoed, en dan voornamelijk ambachten. De schatten voelden zich onderling aan elkaar verbonden doordat zij herkenning in elkaar vonden in de manier van omgaan met het ambacht, maar ook in het beheersen en beoefenen van een ambacht. Die herkenbaarheid kwam bij het lezen van elkaars verhalen in de publicatie. Bovendien zijn ambachten in de hedendaagse samenleving niet meer zo zichtbaar als dat ze vroeger waren. Dit project was een mogelijkheid om die zichtbaarheid te vergroten. Bezig zijn met ambacht maakte dat er een verbondenheid was tussen de schatten. In de ontmoetingen tussen schat en schattenjager was het thema erfgoed het belangrijkste onderwerp van hun gesprek. Het project verbond hiermee niet enkel mensen die kennis en kunde rond erfgoed hebben, maar ook mensen die geïnteresseerd zijn in deze thema's. De verbinding rond het thema was een van de doelstellingen in het project en werd ook zo ervaren door deelnemers.

“Want dat was voor ons ook wel een argument of een drijfveer om mee in dat project te stappen om heel dat thema van immaterieel cultureel erfgoed wat dichterbij de mensen in de stad te brengen. Want veel mensen, als je over erfgoed spreekt, het blijft soms iets abstracts en dat was voor ons ook wel een doel om dat wat concreter te maken en mensen onder te dompelen in een bad van ambacht, traditie en performing art in de stad” (projectleider2)

“Je zit met een gemeenschappelijk thema: ambachten. Dus veel mensen zijn bezig met hun handen, met een materiaal. Dus je hebt het gemeenschappelijke gevoel van liefde en aanvoelen met het materiaal, en er iets mee te doen, mee te maken, mee te creëren. Omdat je dat gemeenschappelijk hebt kun je heel interessante gesprekken gaan hebben. Dus bijvoorbeeld die man die beelden maakt uit hout, daar kun je als molenaar ontzettend veel interessante gesprekken mee hebben over verschillende dingen. Je hebt een aanknopingspunt: liefde voor hout, waar dat je beide nieuwe dingen mee kunt doen en waar nieuwe dingen uit kunnen ontstaan.” (schat2)

Binnen die verbindende dynamiek komen relevante individuele leerprocessen tot stand. Een schat geeft bijvoorbeeld aan dat zij in het project heeft geleerd dat ambachten een heel actueel thema is waar veel mensen mee bezig zijn. Dit leren kwam voort uit de ontmoetingen met schattenjager en andere deelnemers, uit de verhalen die ze las in de publicatie over de andere schatten, maar ook door het feit dat dit project was opgestart. Ze leerde dus dat ze door haar ambacht deel uitmaakt van een grotere gemeenschap die daar mee bezig is, een voorbeeld van een socialiserend leerproces.

“Misschien heb ik nog het meest geleerd dat nu, dat ambachten, dat het best wel leeft. Dat er veel mensen in hun atelier mee bezig zijn en dat er veel projecten rond zijn. Dat mensen het ook interessant vinden, boeiend. Dus dat ik daar echt wel aansluiting in kan vinden” (schat4)

De schatten verworven ook nieuwe kennis over hun manier van werken. Bijvoorbeeld over de gebruikte technieken of over de manier waarop de schat het werk voorstelt. Voor een BON-schat kwam deze kennis door de uitwisseling met andere kunstenaars en door elkaar te tonen wat ze aan het doen zijn. Tijdens de projectweek was er gelegenheid om de technieken die anderen gebruikten te zien en dit ook mondeling aan elkaar uit te leggen. Hierdoor leerde de schat nieuwe technieken. Ook gaven schatten aan dat het in gesprek gaan met anderen hen nieuwe inzichten opleverden. Anderen gaven commentaar op hun werk of deelden hun mening of inzichten. Voor de schatten waren dat soms nieuwe ideeën en gaf het aanleiding om op een andere manier na te denken over hun werk.

“Ik heb verschillende kunsttechnieken geleerd van de andere mensen in het project” (BONSchat)

“Dat is altijd interessant als mensen komen en een heel andere insteek hebben, ik schrijf daar ook allemaal dingen over op dat ik het de keer daarop anders ga doen.” (schat3)

“Soms kun je je mening geven over wat andere kunstenaars aan het doen zijn en dat is ook heel belangrijk. Zij kunnen ook zien wat ik aan het doen ben en hun commentaar op mijn werk geven, wat ook heel helpend is” (BONSchat)

De BON-schatten hadden gedeelde momenten in het project. Ze gingen samen naar de academie en werden in groepjes geïnterviewd. De andere schatten hadden geen gezamenlijk traject in het project. Ze lazen de verhalen over elkaar in de publicatie, en hadden de mogelijkheid elkaar te ontmoeten tijdens de publicatieavond en in de projectweek. In praktijk bleek echter dat veel van de schatten niet in contact waren gekomen met de andere schatten. Dit werd door sommigen als een gemis ervaren, omdat er in ontmoetingen met andere schatten de potentie zat van elkaar te leren. Dit leren werd gezien als belangrijk omdat het economisch moeilijk overleven is van een ambacht en het helpend kan zijn om van elkaar te leren hoe je daar mee om kan gaan. Dit zou kunnen leiden tot solidariteit onder de schatten, omdat ze niet alleen van elkaar kunnen leren, maar zo ook elkaar kunnen helpen.

“Ik zou het wel leuk vinden om bij al die andere mensen zo te kijken wat zij met hun vak doen, hoe ze daar mee bezig zijn en wat zij daar dan allemaal weer verder mee doen. Want ik ga daar wel de straat mee op, je moet ook geld verdienen. Kunst in huis of soms toch in een

galerij. Zo hè, en hoe dat anderen dat allemaal invullen. Dat vind ik wel interessant altijd hoe dat mensen daar mee bezig zijn en wat ze er voor over hebben, want het is natuurlijk toch, het zijn allemaal beroepen tegen de verdrukking in” (schat3)

Er waren ook leerprocessen rond culturele diversiteit die in de ontmoetingen ontstonden. Een schattenjager beschreef een proces van subjectificatie binnen de verbindende dynamiek in de ontmoeting tussen schat en schattenjager. Zij ging samen met een andere schattenjager een schat bezoeken die uit Afrika komt. Ze waren zich bewust van het verschil in cultuur tussen hen en de schat, maar wisten niet goed hoe ze hier mee om moesten gaan. Dit kwam tot uiting toen ze een cadeautje zochten om mee te nemen voor de schat. Ze probeerden een cultureel gepast cadeau mee te brengen, maar de schattenjager twijfelde achteraf of het eigenlijk wel zo gepast was geweest. Toen ze er op een later moment over nadacht moest ze lachen om de keuze die ze gemaakt hadden.

“Achteraf hebben [andere schattenjager] en ik nog wel gelachen. We zeiden tegen elkaar, het was het eerste interview, we zeiden ‘ja, misschien moeten we toch wel een cadeautje meenemen’. ‘Ja’ zegt [andere schattenjager] ‘we gaan om een ananas’. [lacht] En achteraf dacht ik: hoe gek waren wij met twee om daar met een ananas te staan. Het is zo alsof die mensen uit Afrika dat die alle dagen alleen maar ananas eten of kokosnoten. [lacht] Nu, hij heeft dat ook gewaardeerd maar achteraf dacht ik: hoe gek waren wij met onze ananas daar aan de deur!” (schattenjager2)

Een andere interpersoonlijke praktijk die relevant is in omgang met verschil is het zijtraject dat met de schatten van BON werd ontwikkeld. Het bleek moeilijk om de BON-schatten volledig in het project te betrekken wat deels te maken had met de taaldiversiteit in de groep. Daarnaast bleek al snel dat de BON schatten behoefte hadden aan kennis over hoe en waar ze hun kunstvorm kunnen uitoefenen in België. Een nood die specifiek was voor deze groep, omdat de BON schatten nieuw zijn in België en niet bekend zijn met het kunstmilieu hier. Dit gaf aanleiding voor de projectleiders om in het zijtraject aandacht aan deze nood te besteden en een bezoek te organiseren aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Anderlecht. BON schatten leerden concreet over onderwijsstructuren rond kunst en ze leerden, net als de andere schatten, dat er interesse is bij andere mensen in hun kennis en kunde. Dat ze deel uit maken van een gemeenschap van mensen die met kunst en ambacht bezig zijn en dat ze via projecten als deze in contact kunnen komen met gelijkgestemden. Ze leerden, met andere woorden, dat ze bepaalde waarden en normen delen met andere kunstenaars en ambachtslieden, ongeacht culturele achtergrond.

“De directeur van de academie van Anderlecht, die ons de rondleiding had gegeven, die heeft ook op een bepaald moment gezegd van hoe zit onze academie in elkaar, hoe kun je je inschrijven? Zo echt de formele structuur van een deeltijds kunstonderwijs opleiding. En eigenlijk was dat ook wel leuk omdat dat een doel is van BON, om BONners op een manier, want dat zijn nieuwkomers en hun taak van BON is hen te integreren in Brussel en onze samenleving. Dus dat was wel perfect een doelstelling van BON dat die leerden hoe zo een formele opleiding, of kennismaking, leren is zo zwaar gezegd, kennis maakten met hoe dat hier in zijn werk gaat en hoe het in elkaar zit.” (projectleider1)

In relatie tot culturele diversiteit leerden de projectleiders veel van de samenwerking met partners die expertise hebben in werken in diversiteit. De samenwerking met deze partners werd dan ook als waardevol en cruciaal ervaren. Projectpartners leerden concreet hoe ze met een cultureel diverse groep deelnemers kunnen werken, ze wisselden expertise uit en werden uitgedaagd om hun eigen manier van werken in vraag te stellen.

“Omdat ik moet werken rond diversiteit en daar eigenlijk zelf weinig ervaring mee heb. Dat is sowieso leuk om in de praktijk bij betrokken te zijn. Op zo een moment dat we met BON een traject in gingen, dat is wel zo een moment dat je een keer merkt in de praktijk hoe dat zoiets verloopt, hoe dat zo een ontmoeting gaat, hoe dat praten met mensen van andere culturen over zo een moeilijk thema, hoe dat je dat aanpakt enzovoort” (projectpartner1)

Het samenwerken met partners die expertise hebben in werken met diversiteit werd als cruciaal ervaren om de focus op diversiteit in het project gaande te houden. De diversiteitpartners werden echter pas in een latere fase van het project gecontacteerd en de samenwerking was beperkt waardoor de projectleiders het gevoel hadden een deel expertise te missen.

“Die intermediairen, (...) die waren cruciaal voor ons. Omdat die ook de expertise hebben om met die diversiteit om te gaan. En ik denk dat dat iets is, het is belangrijk denk ik om in het begin al met die partners rond de tafel te zitten en daar wat pro-actiever mee bezig te zijn” (projectleider2)

Onderbrekende dynamiek

In het werken met mensen van andere origine kwam ook een onderbrekende dynamiek naar voren. Onder de schatten van BON was een grote taaldiversiteit. Omgaan met die taaldiversiteit bleek een veel grotere uitdaging voor de organisatoren dan oorspronkelijk gedacht. Er werd dan ook op een flexibele en creatieve manier gezocht naar manieren om er mee om te gaan. Door in het Nederlands, Frans en Engels te communiceren tijdens de ontmoetingen, door gebruik te maken van gebaren, tekeningen en voorwerpen, en door het inschakelen van tolken werd geprobeerd de taalbarrière te doorbreken. In de zoektocht vond een proces van subjectificatie plaats doordat de manier van werken die men gewend was niet toereikend bleek in het werken in diversiteit.

“Wij deden dat altijd zo precies af van dat taalprobleem dat komt wel goed, laten we ons dat niet aantrekken, maar eigenlijk is dat toch wel fundamenteel om een echte dialoog te hebben. Dat is ook de reden dat die schattenjagers het niet zagen zitten om een interview te doen. Dat is nog niet zo evident als je een andere taal spreekt” (projectleider1)

Een leerproces werd bij de projectleiders niet enkel tot stand gebracht door te zoeken naar manieren om te communiceren, maar ook doordat bleek dat bepaalde woorden hun betekenis verloren in de vertaling. Een professional vertelt over een Afghaanse man die, zo zij dachten, kleding maakt. Ze hadden een tolk voor deze man, maar die sprak niet precies dezelfde taal. Pas veel later, tegen het einde van het project, bracht de man een familielid mee die Nederlands kon en bleek dat hij geen kleding maakte, maar borduurde. Enerzijds was er een bewustzijn van de taalbarrière en werd er een

manier gezocht om hier mee om te gaan door een tolk in te schakelen. Anderzijds bleek deze inspanning niet te volstaan, doordat de tolk niet precies dezelfde taal sprak en daardoor nuances verdwenen.

“Dus dat was heel frustrerend. In die zin is het wel heel belangrijk omdat je iets passioneels van mensen aanspreekt en mensen willen daarover vertellen en duiding over geven. Achteraf gezien hadden we beter met tolken samen moeten werken en ook meer met tolken moeten werken.” (projectpartner2)

Gerelateerd aan de taaldiversiteit is het ondervinden van verschil in referentiekaders. Zo bleek het bijvoorbeeld niet altijd even duidelijk voor deelnemers wat de bedoeling van het project was. Projectleiders en partners werden uitgedaagd om hun eigen denkkaders en manier van werken in vraag te stellen. Dit had voor een deel te maken met verschil in de invulling van de term project:

“Het idee eigenlijk gewoon al, en dat is een van de interessante vaststellingen rond diversiteit, maar gewoon al uitleggen wat een project is. Hoe dat wij, voor ons is dat evident, van het is een project dat we doen en we doen dat samen met jullie en daarom en daarom. Maar voor mensen uit andere culturen, die niet denken in begrippen van projecten is dat ook moeilijk te vatten. Van ja, wat willen die nu eigenlijk van ons en wat wordt er van ons verwacht” (projectpartner1)

Een concreet voorbeeld van verschillende referentiekaders kwam naar voren in een gesprek tussen een projectleider en een van de BON schatten.

“Op een gegeven moment vroeg ik aan die Armeense, die fruitsculpturen maakt, ‘zijn dat traditionele technieken die jullie gebruiken? Heb je dat geleerd van familie? Zit daar ergens een culturele link aan?’ Ik weet niet meer hoe dat ik het had gezegd, maar ik wou eigenlijk polsen van is dat iets dat traditioneel binnen de Armeense maatschappij waar dat hij nu eigenlijk uit komt, wordt gedaan. ‘Nee’ zei hij, ‘ik was in het leger, ik verveelde mij daar, mijn vriend had tijd en die heeft mij dat geleerd en ik ben hem daar weet niet hoe dankbaar om’. Dus ik dacht ‘ja, dat kan ook zijn dat je het op die manier leert’ dus niet meer verder op in gegaan. En dan in een andere vraag die ik stelde zei hij:, ‘ja, maar hier in Brussel, dat zie je niet hè, mensen die hier trouwen uit Armenië die willen allemaal van die fruitsculpturen op hun trouw. Als die trouwen, hun auto’ -en hij toonde dan foto’s- ‘ wordt helemaal met bloemen gedecoreerd. Dat doet mijn vrouw dan. Al die Armenen willen dat dus dan doe ik dat voor hen’. En dan dacht ik ‘ja, maar waarom willen die dat? Omdat dat dan toch bij jullie heel lang, een traditie is hoe een bruiloft wordt vormgegeven’. Dus dan dacht ik die zijn daar eigenlijk wel mee bezig maar op een heel andere manier dan wij dat op zo een, ja eng, en academisch denken zouden vermoeden dat zij erfgoed als term zouden invullen. Dus ik vind dat wel frappant dat die culturele referentiekaders niet gelijk zijn” (projectleider1)

Door deze ervaring leerde de projectleider dat het belangrijk is om bewust te zijn van de verschillende referentiekaders die mensen kunnen hebben, zeker in verschillende culturen. Theoretisch waren ze zich wellicht bewust van het verschil, maar door de confrontatie er mee in dit project werd het een stuk duidelijker wat het verschil in referentiekaders in praktijk inhoudt en hoe

het wederzijds begrip in de weg kan staan. Het is een vorm van leren in diversiteit, in de omgang met mensen van andere origine die als belangrijke les meegenomen kan worden in eventuele volgende projecten. Het verschil in referentiekaders maakte dat men elkaar niet altijd begreep op de manier waarop de ander dat bedoelde. Bewustzijn van de mogelijke verschillen en ervaren wat die verschillen zijn kunnen mensen nader tot elkaar brengen doordat ze elkaar beter begrijpen.

“De grootste les die ik daarin geleerd heb zijn de culturele referentiekaders die zo verschillend zijn en dat wij vaak uitgaan vanuit ons referentiekader, we weten wel dat andere culturen andere referentiekaders hebben, maar we gaan zo danig uit van de onze dat je dat eigenlijk een stukje over het hoofd ziet. Dat je rekening moet houden dat een ander zijn referentiekader heeft. En ik denk wel dat dat een effect gaat zijn van dit project, als ik in het vervolg ook nog van die projecten doe, dat je eigenlijk sterker moet uitgaan van het perspectief van een ander dan van jouw perspectief” (projectleider1)

9. Solidariteit in spanningsvelden

Daar waar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit ontwikkeld worden, ligt de betekenis, de vorm, de inhoud en de oriëntering van die solidariteit nog relatief open. We zien minstens zes spanningsvelden waarlangs solidariteit concrete invulling kan krijgen. De concrete context, het hier en nu, bepaalt steeds opnieuw mee welke specifieke posities op deze spanningsvelden de invulling van solidariteit meekrijgt. Maar ook beleidsmaatregelen en professionele interventies kunnen de positionering van plaatsgebonden vormen van solidariteit in diversiteit op die spanningsvelden faciliteren.

De lichte vormen van solidariteit die naar boven komen in deze casestudie maken het moeilijk om diep in te gaan op de spanningen rond solidariteit en hoe hier mee omgegaan wordt. Toch worden hieronder de meeste spanningsvelden kort besproken. Enkel het spanningsveld integratietransformatie komt niet aan bod.

9.1. Universalistisch – particularistisch

Iedereen kan in principe deel uitmaken van solidariteitsmechanismen. Is dat het geval dan spreken we over een universele invulling van solidariteit. Blijft de solidariteit beperkt tot specifieke groepen op basis van kenmerken zoals afkomst, gender of leeftijd dan spreken we van een particularistische invulling.

In de aanloop naar en tijdens het project waren er discussies over de definiëring van schatten. Wie kan een schat zijn en wie niet? In eerste instantie werd gezocht naar schatten die een bepaald ambacht of podiumkunst beheersten. Het erfgoedelement was daarin een belangrijk uitgangspunt. De opgestelde criteria waren in bepaalde zin dus particularistisch van aard: er werd concreet gezocht naar schatten in ambachten of podiumkunsten.

In de zoektocht naar schatten werd het initieel opgestelde criterium van ‘schat’ in vraag gesteld door de mensen die zich als schat aandienden. Bijvoorbeeld toen de BON-schatten bij het ontmoetingsmoment kwamen en bleek dat veel van hen eigenlijk niet in het vooropgestelde profiel van schat pasten doordat hun kunde niet onder de Vlaamse definitie van erfgoed paste. Een beweging ontstond van meesters in ambacht of podiumkunst naar mensen met kennis en kunde of een passie en er zat een spanning tussen het opgestelde profiel en de schatten die zich aandienden. De keuze werd toen gemaakt om naast de ‘exemplarische’ schatten ook ‘minder exemplarische’ schatten mee te nemen in het project. Dat zoveel mogelijk mensen die geïnteresseerd waren mee konden doen, was belangrijker dan het vasthouden aan het vooraf opgestelde profiel. Erfgoed werd niet meer strikt gezien als voorwaarde om schat te kunnen zijn, maar ook als middel om mensen samen te brengen.

9.2. Consensus – conflict

Solidariteit kan bouwen op een sterke consensus in de visie over samen leven en samenleving. Solidariteit kan ook tot stand komen als er daar geen overeenstemming over bestaat.

De mensen die meededen hadden een sterke interesse in anderen en een openheid om mensen te ontmoeten en er mee in gesprek te gaan. De potentie tot solidariteit uit de ontmoetingen berust dus eerder op een consensus over samenleven dan een conflict daarin. Diversiteit werd gezien als een realiteit in de hedendaagse samenleving en het samenleven in diversiteit als niet meer dan normaal. In praktijk bleek echter dat diversiteit ook uitdagingen met zich mee bracht en het niet zo vanzelfsprekend was. Het verhaal van de ananas als cadeau voor een schat en omgaan met de taaldiversiteit vanuit de projectleiders zijn hier voorbeelden van. Deze momenten, waarin de diversiteit een uitdaging bleek, zette leerprocessen in gang bij zowel deelnemers als projectleiders. De projectleiders gingen uitdagingen echter niet uit de weg. De vormgeving van het traject met de schatten van BON nadat het moeilijk bleek hen in het uitgestippelde idee mee te nemen geeft aan dat consensus niet per definitie nagestreefd werd.

9.3. Economisch – cultureel

Dit spanningsveld gaat over waar die solidariteit precies betrekking op heeft. Gaat het over economische solidariteit en dus toegang tot of herverdeling van materiële hulpbronnen of gaat het (ook) over het erkennen en respecteren van culturele verschillen?

Het project zette sterk in op culturele erkenning. Het thema immaterieel cultureel erfgoed impliceert al dat er een grote waardering is voor niet-tastbare culturele aspecten, in dit geval ambacht en podiumkunsten. Erfgoed is in iedere culturele gemeenschap aanwezig en werd dan ook gezien als een manier om gemeenschappen te verbinden en verschillende culturen te waarderen. Er lag daarin geen spanning met economische herverdeling. Wel bleek dat in het project minder ruimte was voor economische herverdeling. De BON-schatten hadden een aantal noden op economisch vlak, waar de projectleiders ad hoc op in speelden door een bezoek aan de Academie voor Beeldende Kunsten te organiseren met BON. Echter, doordat dit buiten de initiële doelstellingen van het project stond en het pas gedurende het project duidelijk werd was er gebrek aan tijd en middelen om daar verder op in te kunnen spelen.

9.4. Afstand-nabijheid

Dit spanningsveld gaat in op de ruimtelijkheid en de tijdelijkheid van solidariteit. Gaat het om solidariteit tussen mensen die zich dicht bij elkaar bevinden in tijd en ruimte? Of gaat het om solidariteit tussen mensen die zich op een zekere fysieke en temporele afstand van elkaar bevinden en die dus gemedieerd wordt door instituties die de fysieke afstand helpen overbruggen?

De betrokkenen ontmoetten elkaar door het project. De projectleiders spelen daarmee dus een cruciale rol in het samenbrengen van cultureel diverse groepen mensen. Zij overbruggen de afstand en maken solidariteit tussen mensen die van elkaar af staan mogelijk. Door mensen samen te brengen rond dezelfde interesses komen mensen samen vanuit solidariteit, vanuit de bereidheid om kennis, passie en tijd te delen. Die solidariteit komt tot uiting in het hier en nu, tijdens de gesprekken. De solidariteit tussen schat en schattenjager is daarmee tijdelijk van aard. De verhalen van de schatten gaan wel voorbij het hier en nu. Oude tradities en culturele invloeden maken de ambachten en kunsten tot wat ze nu zijn en de gedeelde interesse in die oude kennis en kunde is ook een onderdeel van de solidariteit tussen schat en schattenjager.

Verschillende projectpartners werken samen en helpen elkaar om dit project tot een succes te maken. Die samenwerking was er vooral op het moment van de uitvoering van het project en bracht heel verschillende partners verspreid door Brussel met elkaar in contact. De samenwerkingsverbanden die hiermee ontwikkeld zijn kunnen ook in toekomstige projecten van pas komen.

9.5. Onderhandelbaar – (niet)onderhandelbaar

Dit spanningsveld gaat over de mate van dwang die uitgeoefend wordt om solidariteit te genereren. Is solidariteit het gevolg van een spontane, vrijwillige handeling of van dwingende sociale verwachtingen of dwang door overheidsinstellingen of andere formele instituties?

Solidariteit in ‘schatten van mensen’ is in grote mate het gevolg van vrijwillige handelingen. Deelnemers deden op vrijwillige basis mee en konden ook op ieder moment uit het project stappen. De gesprekken tussen schat en schattenjager waren gericht op het ‘op verhaal brengen’ van de schat, maar verliepen verder volledig open en afhankelijk van de betrokken schat en schattenjager. Solidariteit was geen expliciet doel van de projectleider van ‘schatten van mensen’. Het ontstond spontaan en vrijblijvend vanuit de samenwerking met verschillende projectpartners die elkaar hielpen het project vorm te geven en meerwaarde in het project zagen, en het ontstond tussen deelnemers die tijd, kennis en passie met elkaar delen tijdens de ontmoetingen.

10. Besluit

De belangrijkste interpersoonlijke praktijken in deze case studie zijn de ontmoetingen tussen schat en schattenjager en de ontwikkeling van het project in samenwerking met verschillende partners. De ontmoetingen werden gefaciliteerd door de projectleiders en vonden plaats op basis van een gedeelde interesse. Tevens creëerden de projectleiders mogelijkheden tot ontmoeting met mensen die niet bij het project betrokken waren, door het organiseren van activiteiten tijdens de projectweek en door de tentoonstelling van affiches rond te laten reizen. Openheid en passie voor ambacht, kunsten en creatie zijn waarden die gedeeld werden onder betrokkenen. Ontmoeting en gedeelde waarden zijn daarom de belangrijkste bronnen van solidariteit. Solidariteit uit zich in het hier en nu door het delen van immateriële zaken zoals passie, kennis en tijd.

Gedwongen nabijheid was niet van toepassing in dit project zelf. Mensen deden vrijwillig en uit enthousiasme mee, en kwamen beperkt en vrijblijvend samen. Wel werd het samenleven in Brussel als belangrijk gezien en zou het leven in Brussel gezien kunnen worden als gedwongen nabijheid. Mensen voelden zich verbonden met elkaar door samen in de stad te leven. Daarnaast speelde de identiteit van de stad een rol. Brussel als diverse en meertalige stad maakte dat mensen culturele diversiteit als gegeven zagen en een grote openheid hadden naar mensen van andere origine.

Culturele diversiteit was een doel in het project. Het werd ervaren als een vanzelfsprekendheid onder de deelnemers. Toch bleken er, vooral voor de projectleiders, ook uitdagingen mee gepaard te gaan. De taaldiversiteit vroeg bijvoorbeeld om creatieve oplossingen, maar ook om een grotere tijdsinvestering. Dit zorgde voor beperkingen in de manier waarop anderstaligen deel konden nemen aan het project. De culturele diversiteit onder de deelnemers zette een aantal leerprocessen in gang. Voor de projectleiders was het werken in taaldiversiteit en met mensen die andere culturele referentiekaders hebben iets waar ze weinig ervaring mee hadden. De samenwerking met partners die expertise hebben opgebouwd in werken in diversiteit werd dan ook als waardevol en cruciaal ervaren. Zowel een verbindende als een onderbrekende dynamiek was aanwezig in het project. De verbindende dynamiek hing sterk samen met de ontmoetingen en het bijeen brengen van mensen met gedeelde interesse. De onderbrekende dynamiek kwam vanuit de leerprocessen die betrokkenen doormaakten in hun interactie met mensen in diversiteit. Dit uitte zich bij projectleiders in het in vraag stellen van hun manier van werken.

Schatten die nieuw zijn in België worden vaak gezien als mensen die moeten leren inburgeren. In dit project werden zij echter gewaardeerd om hun cultureel gerelateerde kennis en kunde. De behoefte aan economische herverdeling was bij een aantal BON-schatten aanwezig. De projectleiders hebben geprobeerd hier op in te spelen door een bezoek aan de Academie voor Beeldende Kunsten te organiseren. Door tijdsnood konden de projectleiders niet meer organiseren.

Het spanningsveld waarop echt een spanning werd ervaren was universalistisch - particularistisch. De spanning zat tussen de definitie van wie een schat is en de schatten die mee deden aan het project. Vooral de BON-schatten bleken niet helemaal te passen in de definitie van schat. In de uitvoering van het project vonden de initiatiefnemers het belangrijker dat een ieder die mee wilde doen ook daadwerkelijk mee kon doen, dan dat de mensen precies in hun vooropgestelde profiel pasten.

Bibliografie

Geanalyseerde documenten

Een toekomst voor Living Human Treasures in Vlaanderen, nota van Tapis Plein

Evaluatie project van Erfgoedcel en Citizenne

<http://citizenne.be/genre/9/projecten/113/schatten-van-mensen>

<http://tapisplein.be>

http://www.erfgoedcelbrussel.be/item.php?itemno=19_295&lang=NL

<https://www.facebook.com/ErfgoedcelBrussel>

<http://www.immaterieelerfgoed.be>

<http://www.unesco.org>

Interne vergader- en brainstormverslagen, verkregen via Erfgoedcel Brussel

Schatten van mensen blog

Schatten van mensen – passie, meesterschap, kunst en kunde in Brussel, project publicatie

Schatten van*in Mensen, uitgave Faro

Schatten van*in Mensen: Sporen van kant – van Oost tot West, uitgave Tapis Plein

Vergader- en brainstormverslagen

Lijst geïnterviewden

Organisatie	Functie	Code
Erfgoedcel Brussel	Projectleider	Projectleider1
Vormingplus Citizenne	Projectleider	Projectleider2
Tapis Plein	Projectpartner	Projectpartner1
BON	Projectpartner	Projectpartner2
NVT	BON-Schat	BONSchat ¹
	Schat	Schat2
	Schat	Schat3
	Schat	Schat4
NVT	Schattenjager	Schattenjager1
	Schattenjager	Schattenjager2
	Schattenjager	Schattenjager3

¹ Het interview met deze schat vond plaats in het Frans/Engels. Voor de leesbaarheid van dit rapport zijn de quotes vertaald naar het Nederlands